

האם מותר לכהן ללמוד רפואה*?

ראשי פרקים:

- א. לימוד רפואה בחו"ל
- ב. מחלוקת רמב"ם/ראב"ד אם כהן טמא רשאי לחזור ולהיטמא
- ג. לראב"ד: כהנים בזה"ז טמאי מת ואין עליהם איסור טומאה
- ד. לרמב"ם: טומאת כהן לקרוביו דחוויה ולא הותרה ואסור להטמא למת אחר
- ה. בזה"ז, אין אפר פרה ואין תוספת טומאה לכהן טמא הנוגע במת
- ו. מתי נחשב כהן למחולל ועומד?
- ז. מחלוקת רמב"ם/ראב"ד, מקבילה לשיטות הירושלמי ומסכת שמחות
- ח. מחלוקת ר"ת/רמב"ן אם מותר לכהנים ללוות קרוביהם לקבורה
- ט. ארבע שיטות ראשונים באיסור טומאת כהנים בזמן הזה
- י. האם צדק הבי"י ששיטת ר"ת היא שיטת יחיד?
- יא. האם אפשר לסמוך על הראב"ד בזמן הזה בשעת הדחק?
- יב. ביאור שיטת בעל "זרע אברהם"
- יג. פתרון הלכתי ההולם את רוב הפוסקים
- יד. מחלוקת ראשונים אם חרב כחלל מטמא באהל, ואם הנוגע בו טעון הזאה
- טו. לצ"ח: טומאת גולל ודופק לא מפקיעה איסור נגיעה במת לכהן
- טז. הפתרון ההלכתי מאפשר גם ביקור ואשפוז כהנים בבתי חולים

בתשובה לשאלתך¹ האם יכולים סטודנטים כהנים ללמוד בבית-ספר לרפואה מכיון שהם חייבים ללמוד אנטומיה ולהשתתף בנתוחי מתים.

א. לימוד רפואה בחו"ל

לכאורה בבתי ספר לרפואה בחו"ל יותר קל למצוא פתרון לבעיה זו מכיון שרוב הגופות ואולי כולן, המנותחות בבתי ספר לרפואה בחו"ל אינן של יהודים. ואפשר לכאורה לבוא ולומר כדאי הוא ר"ש בן יוחאי שאמר במס' יבמות (סא, א): "קברי עובדי כוכבים אינן מטמאין באהל" לסמוך עליו בשעת הדחק. ואע"פ שמבואר בשו"ע יו"ד (סימן שעב, ס"ב): "קברי עובדי כוכבים נכון ליזהר הכהן מלילך עליהם", כתב על זה הרמ"א: "אע"פ שיש מקילין ונכון להחמיר". ולכאורה בשעת דחק גדול מעין זה שבאים למנוע מהכהנים ללמוד חכמת

* המאמר נמסר למערכת אסיא ע"י המחבר לפני כ-20 שנה, באותם הימים נמסר למערכת אסיא גם מאמרו של הרב לוי יצחק היילפרין (להלן עמ' 33-54).

הגרש"ז אויערבאך זצ"ל, עמו התייעץ עורך אסיא, המליץ לפרסם את שני המאמרים באסיא, אולם מסיבות טכניות לא הושלמה עבודת העריכה של המאמרים הללו כנדרש, וכך נדחה פרסום המאמרים עד היום.

1. תשובה לשאלת הרב לארי וקסמן משיבת רבנו יצחק אלחנן – ישיבה אוניברסיטה – ניו יורק. כ' אדר ב' תשמ"א (8.3.1981); הרב שלמה גורן, תורת הרפואה, הוצאת האידרא רבה ומסודה לעם. עריכה והתקנה לדפוס: ד"ר ישראל תמר, ירושלים תשס"א, עמ' 242-262.

הרפואה שהיא מקצוע חשוב ביותר המפרנסת בכבוד את בעליה, בכגון זה אפשר לסמוך על הרמב"ם וסיעתו הפוסקים כר"ש בן-יוחאי כמו שפסק בהל' טומאת מת (פ"א, הלכה יג).

אולם אין בשיטה זו של הרמב"ם אלא להתיר לסטודנטים כהנים להיות נוכחים בזמן נתוחי המתים, כדי ללמוד ע"י ראייה בלבד את חכמת האנטומיה. אבל אסור להם לעסוק בעצמם בנתוחי המתים ולא לנגוע בהם אפי' לר"ש בן-יוחאי. כמו שאמרו במס' יבמות (שם): "רבינא אמר נהי דמעטינהו קרא מאטמויי באהל דכתיב 'אדם כי ימות באהל' ממגע ומשא מי מעטינהו קרא?" וכן פסק הרמב"ם בהל' טומאת מת (פ"א, הל' יב): "אחד המת מישראל, או מן העכו"ם מטמא במגע ובמשא". וכן פסק בהל' אבל (פ"ג, ה"ג). ולכן גם פתרון זה של לימוד אנטומיה בבתי-ספר לרפואה שבחו"ל אינו מותר לכהנים לדעת הרמב"ם.

אולם בעל ספר "יראים" לרבי אליעזר ממץ² אינו פוסק כרבינא שכן הביא הב"י בטור יו"ד (סימן שעב) את הגהות מימוניות³ בשם ספר "יראים"⁴ שחולק על הרמב"ם "דהלכה כר"ש בן-יוחאי, וכיון שאין מטמאין באהל, אף במגע ובמשא לא מטמאין, והביא ראייה מת"כ. וכתב בסוף דבריו: ושמעתי (שאסורים) [שיש אוסרים] כהנים במגע ומשא מתי גויים. ואני כתבתי הנראה לי, והמחמיר תבא עליו ברכה, והמיקל לא הפסיד. וכתבו ההגהות עליו: אמנם כדברי המחבר רבינו (הרמב"ם) משמע בפרק 'הבא על יבמתו' דגרסינן: נהי דמעטינהו קרא מאהל ממגע ומשא לא מעטינהו, עכ"ל". ויוצא שעל כל פנים לפי "היראים" מותר לכהנים ללמוד בבי"ס לרפואה אנטומיה, כאשר הגופות המנותחות הן של נכרים. מה שאין כן לדעת הרמב"ם וסיעתו. וגם הב"י מסיק שם "ולענין הלכה נקטינן להחמיר", וכן הביא הש"ך שם בס"ק ד "במגע ומשא י"א דאפי' המקילים אוסרים וכן נראה דעת הב"י". אלא שמלשונו שהביאה בשם י"א נראה שמ"מ יש מקום לקולא גם לדידיה לסמוך על שיטת ה"יראים" שמתיר לכהנים אפי' לנגוע במת נכרי. וכדאי הוא בעל "היראים" לסמוך עליו בשעת דחק גדול, מעין זה שאם לא נסמוך עליו יופקעו הכהנים ממקצוע חשוב זה של הרפואה.

ב. מחלוקת רמב"ם/ראב"ד אם כהן טמא רשאי לחזור ולהטמא

אולם עדיין קיימת ועומדת הבעיה בכל חריפותה בכל הנוגע לכהנים בבתי ספר לרפואה בארץ, שרוב הגופות המנותחות שם הן של יהודים שנדכו גופם למדע, ואז האיסור על הכהנים אינו רק על מגע ומשא, אלא אסור לכהנים גם להכנס בבית שהמת או אבריו מונחים שם מטעם טומאת אהל המת.

2. רבי אליעזר בר' שמואל ממץ שבצרפת. מבעלי התוספות ופוסק, תלמידו של רבינו תם. 1198-1120.
3. על הרמב"ם הלכות אבל פ"ג אות ב.
4. סי' שכב דף קפ.

והנה מצינו מחלוקת גדולה בין הרמב"ם לראב"ד בענין כהן טמא מת אם מותר לו לחזור וליטמא למת. הרמב"ם בהל' אבל (פ"ג, ה"ז) פסק: "נטמא מקודם [במת], ואחר כך נכנס לאהל, אם התרו בו לוקה אף על הביאה"⁵. והשיג עליו שם הראב"ד וכתב: "א"א הרב אינו פוסק כן, והא לא מיחזורא דסוגיא דשמעתא כרבה דטומאה וטומאה שלא בחיבורין נמי לא מחייב, וכל שכן בחיבורין. וטומאת ביאה נמי לא מחייב, אלא היכא דאתו בבת אחת", עכ"ל. נמצינו למדים מדברי הראב"ד שכל שהכהן טמא מת, שוב אינו מוזהר מן התורה על טומאת מת או אהל המת, משום שהוא כבר מחולל ועומד, כדעת רבה במס' נזיר (מב, ב), שאמר: "אָבֵל טומאה וטומאה לא" כלומר אינו מתחייב על הטומאה השניה. וכמו שדרשו שם בבבלי: "כהן שהיה לו מת מונח על כתיפו, והושיטו לו מתו ומת אחר, ונגע בו, יכול יהא חייב, ת"ל 'ולא יחלל' – במי שאינו מחולל, יצא זה שהוא מחולל ועומד". ולבסוף מחלק שם אב"י בין טומאה בחיבורין, דהיינו שעדיין מחובר למת הראשון שאינו מתחייב לכן על המת השני משום שהוא מחולל ועומד, ואין כאן תוספת טומאה ע"י המת השני, לבין טומאה שלא בחיבורין דהיינו כשכבר פירש מן המת הראשון, והושיטו לו מת אחר, שאין כאן מחולל ועומד משום שיש כאן תוספת טומאה על הכהן אף בו ביום שנגע במת הראשון. משום שאדם הנוגע בכהן זה לאחר שפירש מן המת, לא יטמא אלא כנוגע באב הטומאה, אבל כאשר הכהן נוגע במת השני, גם הנוגע בכהן הזה יטמא שבעת ימים כאילו נגע במת עצמו.

כך מתפרשת הסוגיא לפי דעת רש"י והתוס' שם בנזיר. והרמב"ם בהל' טומאת מת (פ"ה, ה"ב) כתב שמדין תורה אין הבדל באדם שנגע באדם שנגע במת בין בחיבורין לשלא בחיבורין, אבל מדברי סופרים בחיבורין טמא האדם השני טומאת שבעה כאילו נגע זה השני במת עצמו. וגם זה לענין תרומה וקדשים בלבד, אבל לנזיר ולעושה פסח שניהם טמאים טומאת ערב כדין תורה. אבל בהל' נזירות (פ"ה, הלכות טז-יז) לענין טומאת נזיר מבדיל הרמב"ם בין פירש מן המת ללא פירש, שכן כתב שם: "במה דברים אמורים כשנטמא ופירש וחזר ונגע, או נשא או האהיל, אבל אם היה נוגע במת ועדיין המת בידו ונגע במת אחר אינו חייב אלא אחת, אע"פ שהתרו בו על כל נגיעה ונגיעה, שהרי מחולל ועומד". נמצינו למדים שאם לא פירש מן המת הראשון, גם להרמב"ם אינו חייב על המת השני, משום שהוא מחולל ועומד. והראב"ד שם בהשגות חולק על הרמב"ם, וסובר שלדידן, גם אם פירש מן המת, כל שלא נטהר מן המת הראשון, אם נוגע במת אחר, פטור על השני, משום שהוא מחולל ועומד. שכן כתב שם: "א"א עיינתי בשמועה במס' נזיר, וראיתי שלדעת רב יוסף טומאה וטומאה בחיבורין של אדם במת, אפי' התרו בו על כל אחת ואחת אינו חייב אלא אחת... אבל פירש וחזר ונגע חייב שתים וכו'. ורבה פליג עליה בכל טומאה וטומאה,

5. על "לא יבוא" – "ועל כל נפשות מת לא יבוא" (ויקרא כא, יא).

אפי' שלא בחיבורין אינו חייב אלא אחת הואיל וטמא הוא. ומתניתא דקתני אל תיטמא והוא מיטמא חייב על כל אחת ואחת, מוקים לה בטומאה וכביאה. והא דאמר רב הונא נזיר שהיה בבית הקברות והושיטו לו מתו ומת אחר, ונגע בו חייב, ליתא דהא בחיבורין הוא. וכיון דקיי"ל רבה ורב יוסף הלכתא כרבה, מעתה טומאה וטומאה, אפי' פירש וחזר ונגע פטור. והכהנים בזמן הזה טמאי מת הן. ועוד אין עליהם חיוב טומאה, והמחייב אותם, עליו להביא ראיה", עכ"ל הראב"ד ז"ל. וזה תואם את אשר כתב הראב"ד ז"ל על הרמב"ם בהל' אבל (פ"ג, ה"ז) הנ"ל.

ג. לראב"ד: כהנים בזמן הזה טמאי מת ואין עליהם איסור טומאה

יוצא איפוא שלדעת הראב"ד כל שהכהן כבר טמא מת אע"פ שפירש ממנו, אינו חייב אם חזר ונגע במת, משום שהוא מחולל ועומד, או משום שכבר הוא טמא ואין טומאה אחרת חלה עליו. ומשום שאין שם תוספת טומאה כמו שנראה מדברי הראב"ד בהל' נזירות, ומהתוס' במס' נזיר (מב, ב), בד"ה "מאי שנא". אלא שלדעת התוס' כל שפירש וחזר ונגע יש בו תוספת טומאה, משום שהנוגע בו כל זמן שפירש מן המת טמא טומאת ערב וכשמחובר למת הנוגע בו טמא שבעה. מה שאין כן לדעת הראב"ד אין הבדל בין פירש ללא פירש, משום שטומאה בחיבורין אינה אלא מדרבנן, כמו שפסק כן גם הרמב"ם ולדעת רבה אין בזה משום תוספת טומאה. וכבר האריך הלחם משנה בהל' נזירות פ"ה הנ"ל, במחלוקת זו שבין הרמב"ם לראב"ד שמקבילה למחלוקת שבין תוס' לרש"י. שהרמב"ם מפרש את הסוגיא במס' נזיר כהתוס' שם, והראב"ד כפירוש רש"י, לכן כתב שאפילו שלא בחיבורין פטור הכהן על טומאה אחרת משום שטומאה זו בחיבורין אינה אלא מדרבנן.

והנה יש עדיין לברר הלכה זו שאם הוא מחולל ועומד אין הכהן חייב על טומאה שניה, אם היא באה להתיר טומאה שניה לכהן, או רק לפוטרו ממלקות בלבד ולא להתירו להיטמא לכתחילה. ומהראב"ד ברור שטומאה שניה הותרה לו לכהן לכתחילה כשהוא טמא ועומד, ואפי' כשכבר פירש מטומאה ראשונה, שהרי כתב שם בהשגות בהל' נזיר: "והכהנים בזמן הזה טמאי מתים הן, ועוד אין עליהן חיוב טומאה, והמחייב אותם, עליו להביא ראיה". מלשון זו, משמע שמתירים הם לכתחילה להיטמא למתים בזמן הזה, לדעת הראב"ד. שמלקות בזמן הזה ליתא, והמחייב אותם, פירושו האוסר עליהם להיטמא. וכן מוכח מדברי המשנה למלך שיובאו להלן שלדעת הראב"ד מותר לכתחילה, וכן כתב בשו"ת "זרע אברהם" לפי דעת הראב"ד כמו שיתבאר להלן.

אולם הרמב"ם בהל' אבל (פ"ב, הל' טו) כתב אפי' כשלא פירש הכהן עדיין ממתו אסור לו להיטמא במת שני לכתחילה, שהרי כתב שם: "הטומאה

לקרובים דחוייה היא ולא הותרה לכל, לפיכך אסור לכהן להתטמא למת אפי' בעת שמתטמא לקרוביו, שנאמר 'לה יטמא' אינו מטמא לאחרים עמה. שלא יאמר הואיל ונטמאתי על אבי אלקט עצמות פלוני או אגע בקבר פלוני" וכו'. ודרשת הרמב"ם "לה יטמא" שאינו מטמא לאחרים עמה, היא בתורת כהנים בריש פרשת "אמור". וכבר כתב שם הרדב"ז בפירושו על הרמב"ם, שאפי' בשעה שמתטמא לקרוביו אינו מטמא לאחרים, משום שהדרשה שבגמ' נזיר הנ"ל פרט למחולל ועומד, אינו אלא לפוטרו ממלקות כמו שכתב בהל' אבל (פ"ג הלכה ד): "אינו לוקה אלא אחת, שהרי מחולל ועומד כל זמן שלא פירש"⁶, ולא להתירו להתטמא לכתחילה.

ד. לרמב"ם טומאת כהן לקרובו דחוייה ולא הותרה ואסור להיטמא למת אחר

ואולי יש לחלק לדעת הרמב"ם, בין כהן המתטמא לקרוביו שאע"פ שהיא דחוייה אצלו ולא הותרה, אינו נקרא מחולל ועומד ע"י טומאה זו של קרוביו, ולכן אסור לו מן התורה להתטמא למת אחר. מה שאין כן כשהוא נטמא במת באיסור, ועדיין לא פירש ממנו, שאין עליו איסור נוסף מן התורה להתטמא למת אחר. ולכן לא הביא הרמב"ם עיקר הדין הנ"ל של מחולל ועומד אלא בשתי טומאות של זרים, כמו שכתב בהל' אבל (פ"ג, ה"ד): "היה נוגע ולא פירש או שהיה עומד בבית הקברות ונגע במתים אחרים, אע"פ שהתרו בו כמה פעמים אינו לוקה אלא אחת שהרי מחולל ועומד כל זמן שלא פירש". ולא כתב דין זה של מחולל ועומד בנטמא לקרוביו שאינו לוקה על מת אחר, כמו שמצינו בגמ' במס' נזיר הנ"ל, שמדובר שם בהושיטו לו מתו ומת אחר, שדינו כמחולל ועומד. ולכאורה קשה על הרמב"ם למה שינה את דברי הברייתא ולא הביאה לענין מתו ומת אחר, שאינו לוקה על מת אחר משום שמחולל ועומד. ויתכן שזהו ממשמעות דבריו שם (פ"ב, הל' טו), שהוכיח על האיסור, ולא כתב שיש בו במלקות⁷.

כרם, מצינו ברמב"ן ב"תורת האדם" "ענין הכהנים" שכתב: "ולא תימא פטור דקאמרינן אבל אסור הוא, אלא מותר לכתחלה, דתניא באבל⁸ (פ"ד, הלכות טו-טז) – 'היה עומד וקובר את מתו עד שהוא בתוך הקבר מקבל מאחרים וקובר, פירש, הרי זה לא יטמא. נטמא בו ביום, ר' טרפון מחייב ור"ע פוטר. נטמא לאחר אותו היום, הכל מודים שהוא חייב מפני שהוא סותר יום אחד". ופירש שם הרמב"ן את הברייתא שבמס' שמחות: "לר"ע לעולם לא קרינן ביה 'להחלו', אלא א"כ מוסיף ימי טומאה על עצמו, אי נמי סבירא ליה טומאה בחיבורין לאו

6. כלומר, כל זמן שהוא נוגע בטומאה ראשונה, נחשב הכל לטומאה אחת ולכן לוקה אחת. אבל אם פרש מהמת ונוגע שוב אז יש תוספת טומאה.

7. כלומר, אסור לכהן שנוגע במתו לגעת גם במת אחר, אבל אם נגע לוקה רק אחת.

8. מסכת אבל = מסכת שמחות.

דאורייתא. והלכתא כר"ט וכו'. ובודאי דלענין איסור, אפי' ר"ע מודה, כדקתני רישא פירש הרי זה לא יטמא ולא פליג ר"ע. ותנו עלה התם במס' אבל (פ"ד, הלכה יג) כהן שנטמא לקרובים אל יטמא לאחרים אפי' בו ביום, עכ"ל הרמב"ן.

נמצינו למדים לכאורה מדברי הברייתא באבל רבתי (היא מס' שמחות) (פ"ד), שהמחלוקת שבין הרמב"ם להראב"ד הנ"ל היא מחלוקת שבין ר"ט לר"ע. שהרמב"ם פוסק כר"ט שכל הפורש מן המת חייב על מת שני אפי' בו ביום. והראב"ד כר"ע, שאפי' פירש ממתו פטור על השני משום שהוא עדיין מחולל ועומד. אולם באמת דברי הראב"ד אינם הולמים אפי' את שיטת ר"ע, שהרי מפורש בברייתא: "נטמא לאחר אותו היום הכל מודים שהוא חייב, מפני שהוא סותר יום אחד", וזה נוגד לכאורה את דברי הראב"ד, שכתב: "והכהנים בזמן הזה טמאי מת הן ועוד אין עליהם חיוב טומאה". ולדברי הברייתא מה לי אם הם טמאי מתים, כל שלא נטמאו במת באותו יום יש לחייבם על טומאת כהנים, משום שמוסיפים יום או ימים רבים על טומאתם, או כלשון הברייתא במס' שמחות: "מפני שהוא סותר יום אחד". אולם להלן יתברר מדברי הסמ"ג שאין בזה סתירה לדברי הראב"ד.

ה. בזה"ז, אין אפר פרה ואין תוספת טומאה לכהן טמא הנוגע במת

ונראה שכוונת הברייתא בזה היא משום שהנוגע במת צריך להמתין ליום השלישי כדי שיזו עליו אפר פרה. ככתוב "הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי יטהר" (במדבר יט, יב). ואם נגע בו ביום במת אחר, אין הנגיעה השניה מוסיפה טומאה על טומאתו, משום שאינה מאחרת את תחילת ימי טהרתו. מה שאין כן כשנגע במת ביום אחר, הרי הטומאה השניה סותרת את סדר הזאת מי חטאת ביום השלישי מטומאה ראשונה ומאחרת לו את הטהרה ביום אחד. לכן אי אפשר לומר שאין הטומאה השניה מוסיפה לו טומאה על טומאתו, שהרי מתחילים למנות את יום השלישי להזאה ראשונה מיום השני. שמע מינה שהטומאה השניה כמאן דאיתא דמיא. ולכן אע"פ שהוא מחולל ועומד מחמת הטומאה ראשונה שלא נטהר ממנה, בכל זאת הטומאה השניה חלה עליו ואינה מתבטלת מחמת טומאה ראשונה.

ולכאורה אפשר לומר שמכיון שהראב"ד מדבר בזמן הזה שאין לנו אפר פרה, אין להתחשב עם איחור זמן טהרתו ע"י אפר פרה, שבין כך אין סיכויים שיהיה לנו תוך ג' ימים, כי הכנת שריפת הפרה לכשיבנה בית המקדש, תקח יותר משלושה ימים מכמה וכמה טעמים הלכתיים שאין כאן המקום לפרטם.

אולם זה אינו נכון. כי מה לנו אם אין לנו אפר פרה, הרי באופן עקרוני הטומאה השניה של יום אחר מעכבת את יום טהרתו, ואינה מתבטלת בטומאה ראשונה. בנוסף על כך אפר הפרה של משה רבינו גנוז לעתיד לבא, וכן מיתר

שמונת פרות האדומות היו גונזין מהן ומשיירין לדורות, כמבואר בתוספתא במס' פרה שלהי פ"ג וברמב"ם בהל' פרה (פ"ג, הל' ד). א"כ, לכשיבנה בית המקדש יוציאו מיד את אפר הפרות הגנוז ויטהרו את ישראל, והרי אנו מצפים ומקוים שמהרה יבנה בית המקדש. ויתכן שע"י הטומאה השניה, יצטרך לאחר את יום טהרתו ונמצא מוסיף ימי טומאה על טומאתו.

אולם מהסמ"ג דלהלן מתברר שסובר כמו שכתבנו בתחילה, שבזמן הזה אין כאן תוספת ימי טומאה, משום שכין כך אין לנו אפר פרה לטהרו.

ו. אימתי נחשב הכהן למחולל ועומד?

ויש עוד לומר שהברייתא שבמס' שמחות בין לשיטת ר"ט ובין לשיטת ר"ע סוברת שאם אין הטומאה השניה מוסיפה טומאה חדשה, אומרים "שבע" לה טומאה" ואינה חלה כלל, כפי שאמרו במנחות (כד, א), אבל כל שהטומאה השניה מוסיפה טומאה על הראשונה, היא חלה ומוזהרים עליה, אע"פ שהוא כבר מחולל ועומד. אבל הראב"ד מסתמך על רבה במס' נזיר (מב, ב) הסובר שאין הולכין אחר תוספת טומאה, אלא הכל תלוי אם הוא מחולל ועומד, שהלכה היא בכהן "להחלו" שכל שהוא כבר מחולל מחמת טומאת מת אין עליו איסור של לא יטמא, ולא חשוב אם הטומאה השניה חלה מחמת התוספת ימים שבה. לכן סובר הראב"ד שהכהנים בזמן הזה שכלם טמאי מתים הם, נחשבים הם לענין טומאה כמחוללים ועומדים, ולכן אין עליהם איסור טומאה.

אולם בירושלמי במס' נזיר (פ"ג, הלכה ה) מפורש ההפך מדברי הרמב"ן הנ"ל והראב"ד, שכן אמרו שם: "כהן שעומד בבית הקברות והושיטו לו מת אחר יכול יקבל? ת"ל 'לא יטמא בעל בעמיו'. הרי שקיבל יכול יהא חייב? ת"ל 'להחלו', את שהוא מוסיף חילול על חילולו, יצא זה שאינו מוסיף חילול". הרי שלפי דעת הירושלמי אסור מן התורה להתטמא למת אחר, גם כשהוא כבר מחולל ולא פירש מטומאה ראשונה. והדרשה "להחלו" פרט למחולל ועומד, לא באה אלא לפוטרו ממלקות.

כנראה שהרמב"ם נקט בשיטת הירושלמי בזה, לכן כתב שהטומאה לקרובים דחוויה היא ולא הותרה לכל, לפיכך אסור לכהן להתטמא למת אפי' בעת שמתטמא לקרוביו. וכבר בררנו בהקדמה לספרינו "הגר"א והירושלמי" שהרמב"ם נוטה לעתים קרובות אחר הירושלמי גם כשזה נוגד את התלמוד הבבלי, וכאן אע"פ שאין לנו הוכחה נגדית מהתלמוד בבלי, הרי הברייתא במס' שמחות הנ"ל, עליה מסתמך הרמב"ן, היא בניגוד לדעת הירושלמי. שכן מפורש שם: "היה עומד וקובר את מתו עד שהוא בתוך הקבר מקבל מאחרים וקובר,

9. כלומר הטומאה הראשונה גרמה שהטומאה השניה אינה יכולה להוסיף לטומאה, כלומר אין מקום לטומאה השניה לחול.

פירש הרי זה לא יטמא", הרי שגם לכתחילה מותר לו להתטמא לאחרים כל שלא פירש ממתו. ואין להשוות את הירושלמי למס' שמחות ולפרש את הירושלמי כשלא נטמא לקרוביו, אלא נטמא באיסור לכן אסור לו להתטמא לאחרים. מה שאין כן כשנטמא בהיתר לקרוביו, שאז מותר גם לפי הירושלמי להתטמא גם לאחר, משום שטומאת קרובים הותרה לכהנים. שאם נאמר כן יוצא שהרמב"ם אין לו על מה לסמוך. אלא בודאי שהירושלמי חולק על הברייתא שבמס' שמחות בכל הנוגע לאיסור להתטמא למת אחר כשהוא מחולל ועומד, בין כשנטמא לראשונה ע"י מתו בהיתר, ובין כשנטמא באיסור ע"י מת אחר.

ז. מחלוקת רמב"ם/ראב"ד מקבילה לשיטות הירושלמי/מסכת שמחות

ברור ששתי שיטות אלו נוגדות זו לזו, הרמב"ם סובר כשיטת הירושלמי, אבל הרמב"ן והראב"ד סוברים כשיטת הברייתא שבמס' שמחות, ועל פיהם יוצא שהטומאה לקרובים אינה דחוייה אצלם, כי אם הותרה ולכן מותר להם להתטמא באותו זמן גם למת אחר. כמו שמוכיחים דברי הרמב"ם הנ"ל שבגלל שטומאה לקרובים דחוייה היא אצל כהנים, לפיכך אסור לכהן להתטמא למת אחר, והיא מעין המחלוקת לענין טומאה אם הותרה או דחוייה בציבור, כמבואר במס' יומא (ו, ב). והרמב"ם לשיטתו הולך, שגם שם פוסק שטומאה דחוייה בציבור ולא הותרה, כמו שכתב בפ"ד מהל' ביאת מקדש הלכה טו. וכן פסק הרמב"ם לענין פקוח נפש בשבת, שדחוייה היא השבת אצל סכנת נפשות, כשאר כל המצוות ולא הותרה, כמו שכתב בפ"ב מהל' שבת הל' א. מה שאין כן הרמב"ן והראב"ד הסוברים שטומאת כהנים הותרה אצל הקרובים, לכן אין עליו שום איסור להתטמא גם לאחרים. אבל להרמב"ם שסובר שטומאת כהנים דחוייה היא אצלם, ולפי הסוגיא ביומא הנ"ל כאשר היא דחוייה יש לעשות כל מה שאפשר שלא תדחה מן התורה, לכן יש לאסור עליהם להיטמא למת אחר, כי גם בטומאת המת הראשון יש לעשות הכל כדי שלא יתטמאו.

שינוי גדול נוסף, יש בין סוגית הירושלמי במס' נזיר הנ"ל, לברייתא שבמס' שמחות, בנוגע למחלוקת ר"ט ור"ע. כי במס' שמחות (פ"ד, הלכה טז) שנינו: "נטמא בו ביום, ר"ט מחייב ור"ע פוטר. נטמא לאחר אותו היום, הכל מודים שהוא חייב מפני שהוא סותר יום אחד". אולם בירושלמי מובאת מחלוקת זו שבין ר"ט ור"ע על המשנה שם: "מי שנזר והוא בבית הקברות", והגירסא שם הפוכה ממס' שמחות: "יצא ונכנס, ר' טרפון פוטר ור"ע מחייב, אמר לו ר"ט וכי מה הוסיף זה חילול על חילולו, אמר (לו) ר"ע בשעה שהיה שם טמא טומאתו שבעה, פירש טמא טומאת ערב. יצא ונכנס טמא טומאת שבעה. אמר לו ר"ט: עקיבא, כל הפורש ממך כפורש מחייו¹⁰". וכבר הביא הרמב"ן בתורת האדם

10. כלומר ר"ט קבל את דברי ר"ע.

(הוצאת מוסד הרב-קוק, עמוד קלו) הנ"ל את גירסת הירושלמי במס' נזיר כמות שהיא לפנינו, וכתב הרמב"ן "שהברייתא הזו שנויה שם בחילוף, יצא ונכנס, ר"ט פוטר ור"ע מחייב... א"ל ר"ט, עקיבא כל הפורש ממך כפורש מן החיים"¹¹.

נמצינו למדים משם שר"ט הודה לבסוף לר"ע, שאם פירש אין זה מחולל ועומד. משום שבשעה שפירש מבית הקברות מי שנגע בו היה טמא טומאת ערב, וכשחזר לשם, הנוגע בו טמא טומאת שבעה משום טומאה בחיבורין. וכל זה סותר את נוסח הברייתא שבמס' שמחות, שם ר"ע הוא הפוטר ולא חזר בו מדבריו, כי בכל מקום מצינו שר"ט הוא זה שאמר לר"ע כל הפורש ממך כפורש מן החיים, כמו שמצינו במס' קידושין (סו, ב), ובמס' זבחים (יג, א): "אמר ר"ט לר"ע, כל הפורש ממך כפורש מחייו". ובירושלמי יומא (פ"א, הל' א) על הפסוק בבמדבר (י, ח): "ובני אהרן הכהנים יתקעו בחצצרות" – "תמימים ולא בעל מומים וכו', הא כל הפורש ממך כפורש מחייו". וכן הוא בספרי דבי רב בפרשת "בהעלותך" (פיסקה עה).

ח. מחלוקת ר"ת/רמב"ן: אם מותר לכהן ללוות קרוביו לקבורה

לכן ברור שגירסת הירושלמי נכונה, ואי אפשר לתקן אותה עפ"י הגירסא שבמס' שמחות. וגם אין לחלק בין טומאת כהנים לטומאת נזיר, כי לא יתכן שר"ע ור"ט שיטתם הפוכה אצל טומאת כהנים מזו שבנזיר. אלא שתי שיטות חלוקות הן, זו שבירושלמי וזו שבמס' שמחות. וכתב הב"י ביו"ד (סי' שעג) שגם לגירסת מס' שמחות הלכה כר"ט דמחייב על טומאה שניה, אם פירש אפי' בו ביום, משום סתם משנה בנזיר (מב, א): "אל תיטמא אל תיטמא, והוא מיטמא, חייב על כל אחת ואחת, ואע"ג דמיטמא וקאי. ואף ר"ע מודה דאסור, דקתני רישא, פירש הרי זה לא יטמא. ולא פליג אלא בחיובא דפטר בו ביום". ואחרי כן מביא ממס' נזיר ששנו מחלוקתן להיפך, וכוונתו של הב"י לירושלמי במס' נזיר הנ"ל.

והרמב"ן בתורת האדם הנ"ל מסיים על סמך גירסת הירושלמי: "ושמענין מהני שאין הכהנים נכנסין לבית הקברות לקבור מת מצוה שלהם, שאפי' היה תפוס בהן בכניסה ובחיבורין מותר להיטמא לאחרים, כשהוא פירש מהן לאחר קבורה נמצא מטמא לאחרים ואסור". וכן הביא הב"י כלשון הרמב"ן: "אבל ר"ת כתב שהלכה כר"ע בההיא דאבל רבתי דנטמא בו ביום פטור, ומותר הכהן להכניס מת לבית הקברות ולקבורו, ואפי' לר"ע שהיה אוסר, טומאה בו ביום הוא מדבריהם וגדול כבוד מתו שדוחה לא תעשה דדבריהם. והביא (ר"ת) ראייה ממסכת גדה בפרק דם הנדה (נז, א)¹², והרמב"ן והרא"ש דחו ראיתו והעלו כדברי הרמב"ם, עכ"ל הב"י.

11. כלומר הרמב"ן מציין שנוסח הירושלמי שלפנינו הפוך מנוסח הכבלי.

12. "שכותים נאמנים לומר קברנו שם את הנפלים או לא קברנו". כלשון הרמב"ן שם.

והם הם דברי הרמב"ן בתורת האדם הנ"ל בפרק ענין כהנים. והרמב"ן דחה את הראיה של ר"ת ממס' נדה באמרו: "מה לנו ללמוד הלכה מן הכותי הזה, אם הם סבורים כר"ע אנו נפסוק הלכה כמותן? ושמא כך היו דורשין, להחלו, בכל כהן טמא, ואפי' נטמא למחר" וכו'. וגם התוס' בנדה בד"ה "ודלמא" כתבו כן: "דכותים לית להו הנך מימרות" שבמס' נזיר. וככל דברי הרמב"ן מצינו ברא"ש בהלכות טומאה (פיסקה לה), שם הביאו את דברי התוס' במס' נדה לדחות את ראיתו של ר"ת.

והנה אע"פ שהרא"ש כתב שדעתו כדעת הרמב"ם בזה, בניגוד לשיטת ר"ת, הרי ישנו הבדל גדול חשוב בין הרמב"ן, הרא"ש והטור ביו"ד (סי' שעג) שפסק כהרא"ש, לבין שיטת הרמב"ם. שלפי דעת הרמב"ן וסיעתו כל שלא פירש מן המת מותר לטימא למת אחר, שמסתמך על הברייתא במס' שמחות "עד שהוא בתוך הקבר מקבל מאחרים וקובר". אבל הרמב"ם בהלכות אבל (פ"ב, הל' טו) בגלל שסובר שהטומאה לקרובים דחוייה היא ולא הותרה, כנ"ל באריכות, לפיכך אסור לפי דעת הרמב"ם לכהן להתטמא למת אפי' בעת שמתטמא לקרוביו כמו שהזכרנו לעיל בשמו.

ט. ארבע שיטות ראשונים באיסור טומאת כהנים בזמן הזה

נמצינו למדים מכל האמור בתשובה זו עד כה, כי ארבע שיטות הן בטומאת כהנים:

א. שיטת הרמב"ם המחמירה לגמרי. שאוסר על כהן המטמא לקרוביו לנגוע במת אחר גם בעודו נוגע במתו, משום שטומאת כהן לקרוביו דחוייה היא ולא הותרה כמו שנתבאר לעיל.

ב. שיטת הרמב"ן, הרא"ש, בעלי התוס' בנדה (נו, א) בד"ה "ודילמא", הטור והב"י ביו"ד (סימן שעג) שכל שלא פירש ממתו מותר לו להתטמא גם לאחרים. אבל אם פירש ממתו אסור לו להתטמא למת אחר משום שמוסיף טומאה על טומאתו, משום תוספת טומאה בחיבורין שאם יגע בו אחר יטמא שבעת ימים, כאילו נוגע במת. מה שאין כן לפני שפירש, שאין בנגיעה במת אחר תוספת טומאה, ומותר לו לנגוע במת אחר.

ג. שיטת רבנו תם שאפי' פירש ממתו מותר לכהן לכתחילה להתטמא למת אחר, כמו שנראה מסוגית הגמ' במס' נדה (נו, א). גם אם נאמר שר"ע אוסר אפי' בו ביום להתטמא למת אחר מדרבנן, מותר לכהן להכנס לבית הקברות לקבור שם מתו, ואע"פ שמתטמא במת אחר ביציאתו כשפירש כבר ממתו, גדול כבוד מתו שדוחה לא תעשה של דבריהם. ואם זה ביום שני לאחר שפירש מן המת, אסור לכולי עלמא להיטמא למת משום שמוסיף טומאת יום אחר על טומאתו שנטמא אתמול במתו.

ד. שיטת הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם שגם אם פירש מן המת ואפי' ביום אחר כל שלא נטהר מטומאת המת, מותר לכהנים להטמא למת אחר משום דקיימא לן כרבה במס' נזיר (מב, ב). כלשון הראב"ד בהלכות נזירות (פ"ה, הל' טו): "מעתיק טומאה וטומאה אפי' פירש וחזר ונגע פטור, והכהנים בזמן הזה טמאי מת הן, ועוד אין עליהן חיוב טומאה, והמחייב אותם עליו להביא ראיה". ומאחר שכותב שהכהנים בזמן הזה אין עליהן חיוב טומאה, כבר הוכחנו לעיל מלשוננו של הראב"ד שכוונתו להתירם לכתחילה מבלי להבחין בין אותו היום ליום אחר. וכן נראה מדברי המל"מ בפ"ג מהל' אבל הל' א, שהבין כן בדברי הראב"ד. והמל"מ רוצה בתחילה לסמוך על שיטת הראב"ד בתור ספק ויחד עם שיטת "היראים" הנ"ל להתיר לכהנים אפי' לנגוע במתי עכו"ם מטעם ספק ספיקא. אולם לבסוף דוחה היתר זה משום שלדעתו כל חכמי ישראל חלוקים על שיטת "היראים" ועל שיטת הראב"ד גם יחד, ואין לעשות ספק ספיקא משתי שיטות מקילות אלו אפי' לענין היתר מגע במת עכו"ם. מכיון שאין שיטת ר"ת זהה לשיטת הראב"ד, כי ר"ת אוסר לנגוע במת ביום אחר, לכן מסיים הב"י: "ולענין הלכה הוה ליה רבנו תם יחידאה והלכה ככל הנך רבוותא דפליגי עליה". ולהלן יתברר שגם הראב"ד אינו יחיד בשיטתו וראויים הם הראב"ד וחבריו לסמוך עליהם בשעת הדחק אפי' במתי ישראל.

י. האם צדק הב"י ששיטת ר"ת היא שיטת יחיד?

ועל דברי הב"י שכתב שר"ת יחידאה הוא, מצינו לגאונים וראשונים אחרים הסוברים כר"ת. שהרי בהלכות גדולות¹³, בהלכות טומאה, מתיר לכהנים ליכנס לבית הקברות ומיטמא להן. משמע שנכנס ללא הגבלת מקום. וכן מביא את הברייתא של מס' שמחות (פ"ד, הל' יג): "כהן הדיוט שנטמא לקרוביו אל יטמא לאחרים ואפי' בו ביום, במה דברים אמורים בזמן שיש שם כדי נושאי המטה וקובריה, אבל אין שם כדי נושאי המטה וקובריה הרי זה יטמא". ופירש בספר "היראים" (סי' שיא, עמוד טהרה), את דברי הבעל הלכות גדולות שסובר שאין איסורו בו ביום אלא מדרבנן. והרי זה כשיטת ר"ת שכתב שאם פירש בו ביום אין האיסור אלא מדרבנן.

וב"שיירי כנסת הגדולה"¹⁴ על הטור יו"ד (סי' שעג, סעיף ה) כתב על דברי הב"י שלא ראה הרב ספר א"ח שאם היה רואהו היה רואה כמה רבוותא עומדים בסברת ר"ת ז"ל. וז"ל א"ח: "כתוב במסכת שמחות היה עומד וקובר את מתו מקבל מאחרים וקובר" וכו', ומכאן סמכו בהרבה מקומות שכהן נכנס אחר מתו לבית הקברות ולקברו בין אחרים. וכן פשט המנהג בלונדון ובהר, וכן עשה מעשה החכם ר' שאול הכהן. וכן נמי עשה מעשה ה"ר יצחק הכהן כשמת בנו ונטמא על

13. מיוחס לר' שמעון קייארה. בבל, המאה ה-9.

14. לר' חיים בן ישראל בנבנישתי. מגדולי הפוסקים הספרדים. תורכיה. 1603-1673.

בנו ועמד על קברו, וכמה מעשים נעשו בארץ להיתר. וכל אלו סוברים כר"ת, שאפי' אם פירש אין בו איסור טומאה, או שאיסורו מדרבנן בעלמא, ומשום כבוד הבריות התיירו לו. ובספר ארתות חיים הוצ' מקיצי נרדמים, בהל' טומאה, סובר בזה כהרמב"ם בניגוד גמור לר"ת.

והנה ברור שלפי דעת הראב"ד אפשר למצוא היתר לכהנים ללמוד בכי"ס לרפואה, באשר הוא קובע שהכהנים בזמן הזה טמאי מתים הם, ואין עליהם חיוב טומאה, והמחייב אותם עליו להביא ראיה. ומשמע שלפי דעת הראב"ד אין איסור טומאת כהנים בזמן הזה, ולא רק לומר שאין עליהם חיוב מן התורה, כמו שכתב המל"מ בהל' אבל (פ"ג, ה"א) לדעת הראב"ד, משום דלא הזהיר הכתוב מהטומאה כהן ונזיר אלא בזמן שהם טהורים, אבל אם הם טמאים, אף שפירשו מן המת מ"מ אינם מוזהרים עוד על הטומאה מדכתיב ולא יחלל. דוקא במי שהוא מחלל עצמו בטומאה זו, אבל הכהנים בזמן הזה טמאי מתים הם לכן "ליכא איסור טומאה בזמן הזה" לפי הראב"ד. אולם המל"מ כתב שכל המחברים כלם, ראשונים ואחרונים פליגי על סברת הראב"ד הלזו. ובשו"ע יו"ד (סי' שעג, ס"ז) נפסק שאסור לכהן להתטמא למת אפי' בעת שמיטמא לקרוביו. וזה כשיטת הרמב"ם המחמיר ביותר. כמו שכתב שם הגר"א (ס"ק יז), שהמחלוקת בין ר"ט לר"ע הוא לחיוב, אבל לאיסורא כולי עלמא מודי ודלא כר"ת.

יא. האם אפשר לסמוך על הראב"ד בזמן הזה בשעת הדחק?

אמנם הרמ"א הגיה שם: "ודוקא לאחר שפירש ממתו אבל בעוד שהוא עוסק במתו מותר ליטמאות אף לאחרים". וזה נוגד את דעת הרמב"ם הסובר שגם בעודו נוגע במתו אסור לו להיטמא למת אחר. וגם אינו סובר כשיטת ר"ת שכתב שבאותו יום גם אם פירש מן המת מותר לו לנגוע במת כנ"ל, אבל מודים שביום אחר אסור לנגוע במת משום שמוסיף טומאה על טומאתו. לכן אין לכאורה בשיטה זו, כדי לפתור את בעיתם של הסטודנטים הכהנים יראי ה', התפצים ללמוד חכמת הרפואה, ואי אפשר להם לעשות זאת מבלי לעסוק באנטומיה.

אמנם אפשר לכאורה לסמוך בשעת הדחק על הראב"ד, שמתיר לכהנים בזמן הזה שהם טמאי מתים, להיטמא למת, משום שאינם מוסיפים טומאה על טומאתם. אע"פ שכבר שלל המל"מ בהל' אבל הנ"ל (פ"ג) אפשרות כזאת, לסמוך למעשה על שיטת הראב"ד, או אפי' לצרף את דעתו להתיר לכהנים לטמא למתי עכו"ם מטעם ספק ספיקא, משום שיחידאה הוא הראב"ד בזה, ולפי דעת המל"מ היא שיטה חורגת מכל הפוסקים. אולם מצאנו לו חבר גדול

לראב"ד בזה, הלא הוא הסמ"ג¹⁵ (עשין רלא), שכתב: "מצאתי בשם רבינו יעקב, שבזמן הזה כהן המיטמא בבית הקברות אינו לוקה, ומביא ראיה ותניא במס' שמחות הרי שקבר את מתו ובא מת אחר, כל זמן שעוסק בבית הקברות יכול לעסוק בו, פירש מן הקבר אם חזר וקבר לוקה, דברי ר"ע. ר"ט אומר כל היום אינו לוקה, מפני שאינו מרבה עליו ימי טומאה. ובהלכות גדולות פוסק כר"ט. ואם כן בזמן הזה מה מרבה טומאה יש, כיון שמי חטאת אינם נוהגים".

הרי שהסמ"ג ולדעתו גם ר"ת סוברים כהראב"ד, וגם נתלים באילן גדול בבה"ג בזה שפוסק כר"ט. ולכאורה הם הולכים לפי גירסת הירושלמי שר"ט פוטר ור"ע מחייב. אבל אין זה מתקבל על הדעת. כי מהירושלמי משמע שיש לפסוק כר"ע שהרי הודה לו ר"ט לר"ע, שאמר לו: "כל הפורש ממך כפורש מחייו". אלא גירסא הפוכה היתה לו לסמ"ג במס' שמחות. ואע"פ שבמס' שמחות מסיימת הברייתא במאמר "נטמא לאחר אותו היום הכל מודים שהוא חייב, מפני שהוא סותר יום אחד", סובר רבינו תם ואתו הסמ"ג שזה רק בזמן שיש אפר פרה, שע"י הטומאה השניה מפסיד יום אחד לטהרתו, אבל בזמן הזה שאין לנו אפר פרה, אינו מפסיד כלום בנגיעה למחרת במת אחר, משום שאין בו תוספת טומאה על טומאתו, לכן מותר לכהן לכתחילה לנגוע במת, מאחר שהוא כבר טמא ואין עליו תוספת טומאה. והרי הסמ"ג מעתיק בשם ר"ת את דברי הראב"ד. אלא שעדיין אין לנו ראיה להתיר לכתחילה כי בדברי הסמ"ג מדובר על מלקות.

וראיתי בשו"ת "שער אפרים" לגאון מוה"ר אפרים כץ מווילנא עמיתו של בעל הש"ך שדן בסי' צג בנושא זה. והביא את שיטת הרמב"ן והרא"ש בהל' טומאה, שמחמירים אם פירש ממתו, ולבסוף הביא את שיטת ר"ת שפוסק כר"ע במס' שמחות שמיקל בו ביום אפי' אם פירש, ומסיק שם שאפי' שהיה ר"ע אוסר לכתחילה, מ"מ בנידון דידן נראה שמותר משום כבוד הבריות הדוחה טומאה דדכריהם, וה"שער אפרים" התעלם לגמרי משיטת הראב"ד והסמ"ג המקילים גם לאחר אותו יום כנ"ל.

יב. ביאור שיטת בעל "זרע אברהם"

וכבר עמד על כך בשו"ת "זרע אברהם" להגאון מוה"ר אברהם יצחקי, שכהן כאב"ד ור"מ בירושלים, לפני קרוב לשלש מאות שנה, והאריך מאוד בנושא זה בסימן יז ותמה על הב"י, שכתב שר"ת יחידאה הוא בהיתר זה. הרי הראב"ד הסמ"ג, והבה"ג סוברים כר"ת, ומתירים להיטמא למת אחר אף אם פירש מן המת הראשון ואפי' לא באותו היום.

15. סמ"ג = ספר מצוות גדול לר' משה בן יעקב מקוצי. מבעלי התוספות בצרפת. המאה ה-13.

ה"זרע אברהם" גם תמה על דברי הראב"ד שהוא דלא כר"ע ודלא כר"ט, כי שניהם סוברים שאם נטמא לאחר אותו יום דברי הכל חייב, מפני שסותר יום אחד. ולמה הראב"ד מתיר בזמן הזה לעולם. והוא דוחה את הסברא שהעלינו לעיל: "דמאי דפטר הראב"ד לכהנים בזמן הזה, משום דהשתא לא שייך הא טעמא דסתר יום אחד, משום דלית להן טהרה השתא, דליכא אפר פרה". אם לא שנאמר דס"ל להראב"ד דאין לחוש לברייתא זו דאבל רבתי, מאחר דרב הונא ורבה לא חשו לה, וכתב ה"זרע אברהם" שגם ה"שלטי גבורים" כתב כהראב"ד להקל בטומאת כהנים בזמן הזה. ומסיים שם ה"זרע אברהם": "אמור מעתה דמה שכתב מרן ז"ל ב"י דסברת ר"ת ז"ל יחידאה היא, אחר המחילה אישתמיטי ליה דברי כל הני רבוותא ומדבריהם למדנו להקל בנדרן שלפנינו".

אי לזאת לכאורה ראויים הם גדולי עולם אלו ביניהם הבה"ג והראב"ד, ר"ת וה"שלטי גבורים", לסמוך עליהם בשעת דחק גדול, ולהתיר לסטודנטים כהנים ללמוד חכמת הרפואה. כמו שמתירים ה"שער אפרים" וה"זרע אברהם" משום כבוד הבריות, או משום מצוה. ה"ה כדי ללמוד אומנות שגם היא מצוה, כמו ששנינו בקידושין (כט, א): "האב חייב בכנו למולו... וללמדו אומנות... ור' יהודה אומר, כל שאינו מלמד את בנו אומנות... כאילו מלמדו ליסטות". ובירושלמי קידושין (פ"א, הלכה ז): "תני ר' ישמעאל ובחרת בחיים – זו אומנות". אין לטעון כנגד זה, שהרי יכול ללמוד אומנות אחרת ולא דוקא רפואה. התשובה היא – שאין אדם למד אלא מה שליבו חפץ, כמו שאמרו במס' ע"ז (יט, א) לענין לימוד תורה. הוא הדין בשאר חכמות שבעולם, כי יתכן שרק ברפואה הקרובה לליבו יראה ברכה ויצלית, וגם היא מקצוע המפרנסת ומכבדת את בעליה, ונפשו חשקה במקצוע זה.

יג. פתרון הלכתי ההולם את רוב הפוסקים

ברם, אחרי כל האמור אין בכחנו להתיר טומאת כהנים על סמך שיטות אלו של הראב"ד וסיעתו, ללא צירוף של היתר אחר, כדי לא לבטל איסור תורה של טומאת כהנים בזמן הזה לפי הראב"ד וסיעתו, ללא מגבלה. ויש לנו שיטה הלכתית מרווחת שתפתור לנו את הבעיה, והיא הולמת גם את שיטת הרמב"ן והרא"ש המחמירים עפ"י הברייתא שבמס' שמחות להיטמא למת אחר שלא באותו היום, אם זה מדאורייתא או מדרבנן, וכזה נוכל להתיר לכהנים ללמוד אנטומיה. וזה לאור שיטת רבינו חיים כהן בתוס' במס' נזיר (נד, ב) בד"ה "ת"ש", שכתב עפ"י התוספתא במס' אהלות (פ"א), שהדין ש"תרכ הרי הוא כחלל", אינו אלא לענין תרומה וקדשים, אבל אין הנזיר מגלח עליה, ואין הכהן מוזהר אלא על המת בלבד. כמו ששנינו במס' שמחות (פ"ד): "כל טומאה שהנזיר מגלח עליה, כהן מוזהר עליה", ולכן אין כהן מוזהר על טומאת כלים הנוגעים במת, לפי הרמב"ם והר"י מסימפונט. שכל הכלים פרט לכלי חרס

נעשים אבי אבות הטומאה, או על טומאת חרב שהרי הוא כחלל לכולי עלמא¹⁶, כמבואר בתוס' בנזיר הנ"ל ובפירוש הר"ש בריש מס' אהלות. ולר"ת שכתב שהכהן מוזהר על טומאת חרב כחלל, כבר שלח לו רבנו חיים כהן לר"ת "איזה בית אשר תבנו לי". דאם הכהן מוזהר על כלי מתכת שנטמא במת, אין לך בית שאין בו כלי מתכת שהיה באהל המת או שום מסמר. והרמ"א ביו"ד (סימן שסט) הביא את שתי השיטות, של ר"ת וסיעתו האוסרים על כהנים ליטמא לחרב שנטמא במת, ושיטת המקילים. וכתב "וכן נהגו להקל ואין נזהרים מזה". וכן סובר הרמב"ם שאין הכהן מוזהר על כלים הנוגעים במת "אע"פ שמיטמא בהן טומאת שבעה", כמו שכתב בהל' אבל (פ"ג, ה"ב).

זהו בכל הנוגע לאיסור טומאת כהנים, אבל דינו של הכלי או המתכת הנוגע במת עצמו, שהוא אבי אבות הטומאה, וכל הנוגע בכלי או במתכת טמא ד' ימים כנוגע במת עצמו, כמו שכתב הרמב"ם בהל' טומאת מת (פ"ה, ה"ג): "כלים שנטמאו במת, בין במגע בין באהל, הרי הן לנוגע בהן כנוגע במת עצמו. מה המת מטמא הנוגע בו בין אדם בין כלים טומאת שבעה, אף כלים שנטמאו במת, הם והכלים או האדם שיגע בהן טמאים טומאת שבעה, שנאמר 'בחלל חרב או במת' (במדבר יט, טז), מפי השמועה למדו שהחרב כמת". וכן כתב רש"י במס' פסחים (יד, ב) בד"ה "בחלל חרב" בנוגע לכלי מתכת: "הקיש חרב לחלל. מתכת שנגע במת הרי הוא אבי אבות הטומאה כמת עצמו וכו'. והנוגע בכלי שנגע במת צריך הזאה שלישי ושביעי, כמו שכתבו בתוס' בנזיר (נד, ב) הנ"ל, "וכן מטמאין הכלים באהל". וכן כתב הרמב"ם בפ"ז מהל' נזירות הל' ח, פרט לנזיר שנגע בכלים הנוגעים במת, שלדעת הרמב"ם אינו מזה בשלישי ובשביעי. וכנוסף לזה סובר הרמב"ם שאין הכלים שנגעו במת מטמאים באהל, כמו שכתב בפ"ה מהל' טומאת מת הל' יג לענין בגדים הנוגעים במת שדינם ככלים.

יד. מחלוקת ראשונים אם חרב כחלל מטמא באהל ואם הנוגע בו טעון הזאה

אמנם הרמב"ן במס' ב"ב (דף כ) רוצה לחדש שאע"פ שאמרו "חרב הרי הוא כחלל", לא רק שאינו מטמא באהל כי אם במגע, אלא גם אין הנוגע בו צריך הזאה שלישי ושביעי. אבל כל הראשונים הנ"ל חולקים עליו, וגם הרמב"ם סובר שצריך שלישי ושביעי כנ"ל. וכבר האריך בזה בספר "יראים" (סימן שיא).

16. לדעת התוס' בנזיר שם, ור"ת שהובא בר"ש עמ"ס אהלות פ"א מ"ב, דין "חרב הרי הוא כחלל" קיים אך ורק בכלי מתכות. וכ"כ רבנו חננאל בפסחים יד, ב. לדעת הגאונים שהובאו בר"ח פסחים שם, דעה שהוזכרה גם בר"ש עמ"ס אהלות שם, דין "חרב הרי הוא כחלל" קיים רק בכלי שנהרג בו אדם. ועייין בחזו"א אהלות כ, ח, שתמה על שיטה זו ממשנת אהלות א, ג. (וראה מש"כ הרמב"ן במלחמות, מסכת שבועות סוף פרק ג.) -- עורך אסיא.

ובתשובת הרשב"א ח"א (סימן תעו) דן בנושא זה והביא את חילוקי השיטות שבין דעת הראב"ד, שהחרב אינו מטמא באהל, לבין דעת רבותינו הצרפתים, הסוברים שמטמא באהל. והב"י (בסימן שסט) הביא דבריו, וכן הרמ"א הנ"ל, שכתב שנהגו להקל על הכהנים ליטמא בחרב שנטמא במת. והגר"א בבאורו ליו"ד (סי' שסט, ס"ק ב) האריך בשיטות אלו, ומסיום דבריו נראה שדעתו כדעת הסוברים שאין הכהנים מוזהרים להיטמא לחרב שנגע במת.

אי לזאת אפשר למצוא פתרון להתיר לכהנים ללמוד אנטומיה בבי"ס לרפואה, מבלי לעבור על איסורי טומאה למת. עליהם לענווד על צוארם שרשרת או תכשיט של מתכת מאהל מת או שנגע במת. שאז גם לפי הרמב"ן וסיעתו, אין עליו איסור טומאת אהל ולא טומאת מגע למת. משום שהוא נידון כאילו לא פירש מן המת, מאחר שהתכשיט של מתכת הצמוד לגופו דינו כמת עצמו, משום שחרב הרי הוא כחלל, ובכלי מתכת הכל מודים¹⁷ שנעשה כמת עצמו. ולדעת הראשונים הנ"ל מטמא הכלי מתכת שהוא כחלל גם באהל המת, ומחייב הנוגע בו הזאה שלישי ושביעי. ויוצא שאין בנגיעה במת בחדר נתוחי המתים ללמוד אנטומיה שום תוספת טומאה, מאחר שהוא מחובר לטומאת חרב שהוא כחלל, המטמא גם הוא כמת עצמו, ודינו כאבי אבות הטומאה. וכשלא פירש מן המת כולי עלמא מודים שאינו חייב על טומאה שניה, פרט לשיטת הרמב"ם האוסר לכתחילה גם כשלא פירש מן המת הראשון, כמו שנתבאר לעיל משום שסובר שטומאה דחוויה היא אצל הקרובים. ויתר הראשונים הנ"ל חולקים על הרמב"ם בזה, כמו שמפורש במס' שמחות, שגם לכתחילה מותר לו להיטמא למת אחר כל עוד שלא פירש ממתו, וכמו שכתבו הרמב"ן, הרא"ש וסיעתם.

וזה שאין הנזיר והכהן מוזהרים על טומאת חרב כחלל, לפי שיטת רבנו חיים כהן הנ"ל וסיעתו, וכן היא שיטת הרמ"א בשו"ע כנ"ל, אין בזה כדי לאסור הנגיעה במת. מכיון שמבחינת דרגת הטומאה עצמה, אין בנגיעה במת כדי להוסיף על דרגת הטומאה שעליו מכח "חרב הרי הוא כחלל", וזאת לפי שיטת התוס' והראשונים הסוברים שגם טומאת חרב כחלל מטמא באהל וטעון הזאה שלישי ושביעי. כמו שנתבאר לעיל ולפי המבואר במס' שמחות הנ"ל בסמ"ג (עשין רלא) הנ"ל ובתוס' במס' נזיר, שאין חייבים על טומאה שניה, אלא כאשר יש בה תוספת טומאה יתירה על הראשונה, שאז השניה חלה על הראשונה. אבל כל שאין בשניה כדי להוסיף טומאה יתרה על הראשונה, אין השניה חלה. גם אם מישהו יאמר בזה שאין הוא נחשב מחולל ועומד, כגון בנידון דידן שהכהן נוגע במתכת שהוא כחלל, מאחר שהטומאה הראשונה ע"י חרב שהוא כחלל אינה אסורה על הכהנים, ולא

17. פרט לשיטת הגאונים שהביא ר"ח (פסחים יד, ב) שנדחתה מהלכה. -- עורך אסיא.

נתחלל על ידה, מכל מקום אין הטומאה השניה מוסיפה בדרגת הטומאה עצמה על הטומאה הראשונה של החרב כחלל. הטומאה השניה אינה חלה ואינה אסורה על כהן ונזיר, כמו שנראה מפירושם של התוס' ושל הראב"ד והסמ"ג, שרק כשיש בטומאה השניה כדי להוסיף טומאה על טומאתו אסור לכהן. אבל בנידון דידן אין עליו שום תוספת טומאה, ולכן אין הטומאה שניה חלה עליו, משום דשבע לה טומאה כמו שאמרו במנחות כנ"ל.

טו. לצל"ח¹⁸ טומאת גולל ודופק לא מפקיעה איסור מגע מת לכהן

אמנם מהצל"ח במס' ברכות (יט, ב) משמע לכאורה שטומאה ראשונה המטמאה באהל כמת, אלא שהכהן אינו מוזהר עליה, כגון גולל ודופק¹⁹, אינה מפקיעה איסור טומאת כהנים ע"י נגיעה במת, או ע"י טומאה רצוצה²⁰ וכיוצ"ב שהכהן והנזיר מוזהרים עליהם. שכן הקשה שם הצל"ח, על דברי ר' אליעזר בר צדוק הכהן שאמר: "מדלגין היינו ע"ג ארונות של מתים לקראת מלכי ישראל"²¹ וכו'. ופירשו שם כגמ' הטעם משום "דרוב ארונות יש בהן חלל טפת, וגזרו על (ארונות) שיש בהן (חלל) משום (הארונות) שאין בהן (חלל) ומשום כבוד מלכים לא גזרו בהן רבנן", ולכן תלמידי החכמים דלגו על הארונות. והקשה הצל"ח: "למה הוצרך להקדים הטעם משום שרוב ארונות יש בהם פותח טפת, אפי' מתצה על מתצה מותר כיון שהיה זה בהליכה לקראת מלכים ומסתמא רבים היו שם, והרי היא ספק טומאה ברה"ר שטהור". ותירץ הצל"ח לפי שיטת התוס' שכיסוי הארון הוא גולל, שאין הנזיר והכהן מוזהרים עליו, כמבואר במשנה נזיר (נד, א), ואם כן לענין טומאה וטהרה אין כאן שום נפקותא, דבודאי נטמא ר' צדוק הכהן בזה הגולל, והספק הוא רק לענין טומאת כהן, אם הכהן מוזהר עליו או לא, ואין זה נקרא ספק טומאה ברשות הרבים אלא הוא ככל שאר ספיקות באיסורין, שספק תורה לחומרא אפי' ברשות הרבים.

ברם לפי דברינו, כל שנטמא הכהן טומאת שביעי בחרב שהוא כחלל שדינו כמת וטעון הזאה שלישי ושביעי, גם אם היא טומאה שאין הנזיר מגלח עליה, אין על הכהן איסור להיטמא למת אחר, משום שהוא טמא ועומד ואין טומאה חלה על טומאה והוא כמחולל ועומד. כל שלא פירש

18. צל"ח = ציון לנפש חיה. ספרו של ר' יחזקאל לנדא סג"ל, 1713-1793, הוא "הנדע ביהודה". חידושים על מסכתות ברכות, פסחים וכיצה.

19. גולל – אכן עגולה לכסוי פתח הקבר (כוכ המערה). דופק – אכן בתחתית הגולל למנוע את תזוזתה. יש עוד פרושים למושגים אלו. ראה רש"י ור"ת בכתובות ד, ע"ב. [ואנציקלופדיה תלמודית ערך גולל].

20. טומאה רצוצה – שאין דבר החוצץ בין המת לבין הכסוי שמעליו והטומאה בוקעת ועולה עד לרקיע.

21. למהר לקבל פניהו משום כבודם.

מטומאה הראשונה, טומאה שניה לא חלה עליו, משום שאינו מוסיף על הטומאה הראשונה. וממילא הוא הדין כשנטמא מקודם בגולל ודופק, שג"כ אין הנזיר והכהן מוזהרים עליהם, למה חששו שם מפני איסור טומאה רצוצה הלא הוא מחולל ועומד ע"י טומאת הגולל והדופק שג"כ מטמא באהל? ואפשר לחלק בין טומאת גולל ודופק לבין טומאת חרב הרי הוא כחלל, שאין טומאה שניה חלה עליו. משום שגולל ודופק טומאתם מדברי סופרים כמו שכתב הרמב"ם בפ"כ מהל' טומאת מת הל' טו, לכן קלושה טומאתם מטומאת אהל המת, ויש בה תוספת טומאה מדאורייתא, לכן אין זה מחולל ועומד ע"י טומאת גולל ודופק. מה שאין כן טומאת חרב כחלל שהיא מן התורה, לכן אין הטומאה השניה חלה עליו, כל שלא פירש מן החרב כחלל.

פתרון זה הולם גם את שיטת הרמב"ן והרא"ש וסיעתם, וגם לפי שיטת הסמ"ג בכוונת ר"ת, כמו שכתבו בתוס' בנזיר, שבעינן תוספת טומאה על טומאה ראשונה, גם אם לא נתחלל הכהן ע"י איסור טומאה. כי בין כך אין הטומאה מחללת את הכהן, ואין זה אלא ביטוי הלכתי ל"שבע ליה טומאה" אצל איסור כהן ונזיר. כמו לענין טומאת סדין ומנחות כמו שאמרו במס' מנחות (כד, א) וכמו שפירש שם רש"י בד"ה "הא": "שבע ליה טומאה ראשונה ולא יקבל עוד טומאה אחרת". ואע"פ שאין ראיה לדברינו משם, יש זכר לפירושינו שיש לחלק בין מחולל ועומד לאי תוספת טומאה. אלא שלפי שיטת הרמב"ן, במס' ב"ב הנ"ל שבחרב כחלל אין דין הזאה שלישי ושביעי וגם יתכן שאינו מטמא באהל, כפי שיטת הרמב"ם הנ"ל, נופל הפתרון המוצע, מכיון שהטומאה השניה כשנוגע במת מוסיפה על טומאת חרב כחלל, בכך שטעון הזאה שלישי ושביעי ויש כאן תוספת ימי טומאה. משא"כ לפי התוס' וסיעתם הנ"ל, הסוברים שאין בטומאה השניה במת עצמו שום תוספת טומאה על טומאת חרב כחלל.

טז. הפתרון ההלכתי מאפשר גם ביקור ואישפוז כהנים בבתי חולים

אי לזאת, מצד אחד יכולים לסמוך על המשולש הגדול של שיטת הראב"ד, רבנו תם והסמ"ג, המתירים לכתחילה ללא כל צירוף היתר אחר לכהנים בזמן הזה ליטמא למתים לצורך מצוה, משום שהם כבר טמאי מת. ומאידך לצרף את ההיתר הנ"ל של ענידת תכשיט של מתכת שנטמא במת, כדי שיהי' נדון כאילו לא פירש מן המת, ואז מותר הוא בנגיעה במת גם לשיטת הרמב"ן²² והרא"ש וסיעתם. ראויים הם עמודי עולם אלו לסמוך עליהם בשעת דחק גדול מעין זה שבנדון דידן, שהיא שאלת רבים להתיר

22. לכאורה היה ראוי לכתוב "הרא"ש וסיעתו" שהרי לרמב"ן ההיטמאות במת מוסיפה חובת הזאה למי שנוגע בחרב כחלל. כמבואר בסוף פרק ט"ו. -- עורך אסיא.

טומאת כהנים בלימוד חכמת הרפואה בזמן הזה שהם כהני חזקה. כמו שכתב הרמב"ם בהל' איסורי ביאה (פ"כ, ה"א): "כל כהנים בזמן הזה בחזקה הם כהנים, ואין אוכלין אלא בקדשי הגבול". ונמצא ההיתר מבוסס על שיטת הראב"ד, רבנו תם והסמ"ג מצד אחד, ועל התקנה שלנו שיחזיק צמוד לגופו כלי מתכת שנטמא באהל המת, שלפי שיטת הרמב"ן, הרא"ש וכן לרבנו תם, דינו כלא פירש מן המת, ואין עליו איסור טומאה שניה. וכל זה בצירוף שיטת הרמב"ם שהכהנים בזמן הזה הם כהני חזקה, וכל כהאי גוונא אפשר לסמוך בשעת הדחק על כל השיטות הנ"ל להתיר לסטודנטים כהנים ללמוד בבית-ספר לרפואה אנטומיה.

בדרך זו אפשר לפתור בעיה חמורה אחרת, של איסור כניסת כהנים לבתי חולים רבים בארץ, מאחר שבבתי חולים נמצאים כמעט תמיד מתים, השהים במחלקות לפחות שעתיים לאחר המות. ובמכונים הפתלוגיים של רוב בתי החולים נמצאים כל הזמן גופות וחלקי גופות ואברים ללימוד ולמחקר. ואם המכונים נמצאים באותו מבנה של בית החולים אסור לכהנים להכנס לבית החולים, כאשר אין דלתות כפולות למחלקות. וגם אם הדלתות סגורות, כל שהמתים יוצאו דרך הדלתות האלה נחשבים כל הפרוזודורים והקומות התחתונות של בית החולים כאהל הטומאה מאחר שסוף הטומאה לצאת דרך שם, כמו ששנינו במס' אהלות (פ"ז, מ"ג): "המת בבית, ולו פתחים הרבה, כולן טמאים" וכו'. ופירש רש"י במס' ביצה (י, א) ד"ה "כלם טמאים": "...שגזרו חכמים טומאה על מקום שהוא דרך יציאת הטומאה, שסופו לצאת דרך שם" וכו'. ושם (לח, א) בד"ה "בדאורייתא", כתב על טומאת מת: "ודרך יציאתה היא הלכה למשה מסיני".

ושנינו בתוספתא אהלות (פ"ח): "בתים הפתוחים לאכסדרה והמת באחד מהן, אם היה דרכו של מת לצאת בחצר, בית שער והבתים טהורים, אם לאו בית שער טמא והבתים טהורין". וכן מפורש בשו"ע יו"ד (סימן שעא, ס"ד): "חצר המוקפת זיזין ואכסדראות וטומאה באחד הבתים, אם כל פתחי הבתים והחלונות נעולין טומאה יוצאת לתחת הזיזין והאכסדראות". והוסיף הרמ"א: "והטעם הוא הואיל וסוף הטומאה לצאת דרך שם רואין כאילו יצאה". וכמעט בכל בתי חולים בארץ (פרט לבתי חולים בהם המחלקות השונות מצויות בביתנים נפרדים) הבנויים בתים גדולים, אסור לכהנים להכנס מחשש איסור טומאת מת, הנגרמת ע"י אהל הטומאה, הנמשך מהחדרים במחלקות השונות או מהמכון הפתלוגי, משום שסוף הטומאה לצאת דרך שם. ועל אף המאמצים שנעשו עד כה לא הצלחנו למצוא פתרון הולם, כדי שיוכלו הכהנים להכנס תמיד, וללא חשש, לבתי החולים הנמצאים במבנים גדולים והמחלקות והמכונים הפתלוגיים נמצאים במבנים משותפים.

קושי גדול יותר מתעורר גם באשפוזם של כהנים חולים בבתי החולים האלה, כאשר החולים נמצאים זמן רב במסגרת בית החולים. ואם כל הפרוודורים נחשבים כאהל הטומאה, הרי כשחולה מת באחת המחלקות, הטומאה מתפשטת מיד לכל החדרים של המחלקות ואולי לכל מבנה בית החולים כשהדלתות שלהן נפתחות. אולם לאור האמור, אפשר לכהנים להשתמש בפתרון הנ"ל לצורך ביקור ואשפוז בבתי חולים בארץ. כי אפשר לענווד שרשרת שהיתה פעם באהל הטומאה או להחזיק מפתח כזה בכיס, או אולר וכיוצ"ב שנטמא אי פעם במת או בבית ובאהל של מת, כי אז יוצא שהכהן כבר טמא טומאת שבעה כשהוא עדיין מחובר לחרב כחלל שהוא אבי אבות הטומאה, והנוגע בו טמא שבעה, וטעון הזאה שלישי ושביעי. ואע"פ כן אין הכהן מוזהר על נגיעה זו. וכיון שהוא נוגע והוא במתוברין לחרב כחלל, אין אהל הטומאה של בית החולים מוסיף טומאה על טומאתו, כי עיקר האיסור להטמא למת אחר כשפירש מן המת הראשון, הוא כשהטומאה השניה מרבה עליו ימי טומאה או מוסיפה לו טומאה חמורה. כמו שכתבו הראשונים וגם בעל ה"זרע אברהם" הנ"ל שכתב: "ולדברי בה"ג אף אם פירש וחזר בשביל מת אחר, פוטר אותו משום שלא הוסיף ימי טומאה".

לכן מצאנו תקנה לכהנים הצריכים להכנס לבתי חולים שקיים בהם חשש לאהל הטומאה, שיקחו אתם כלי מתכת כל שהוא, שנטמא במת או שהיה באהל המת, ואז אין עליו חשש איסור להכנס לאהל המת. אין צריך לומר לדעת הבה"ג, הראב"ד, הסמ"ג, ר"ת וה"שלטי גבורים" הנ"ל שבין כך מתירין לכהנים בזמן הזה להיטמא לצורך מצוה. אלא אפי' לשיטת הרמב"ן והרא"ש וסיעתם, מועיל פתרון זה להתיר לכהנים להכנס לבתי חולים. ביחוד כאשר החשש הוא לאיסור טומאה מדרבנן לפי שיטות רבים מהראשונים שסוף טומאה לצאת, אינה טומאה דאורייתא כי אם מדרבנן, כמו שכתב רש"י במס' ביצה (י, א) הנ"ל. ואין שם טומאה ודאית בזמן כניסתו לבית חולים כי אם ספק שמא יש שם או אין שם מת או אברים של מת. וגם באישפוזם של כהנים חולים בבתי חולים, שבודאי יהא שם מתים במשך שהיית הכהן בבית חולים, כל שעונדים עליהם שרשרת שנטמאה במת או כל כלי מתכת שנטמא באהל מת, אפשר לסמוך על הטעמים הקודמים המיוסדים על עמודי ההוראה הראשונים והאחרונים.

אולם עלינו להדגיש ולהזהיר בצורה ברורה שפתרון זה הוא לשעת הדחק בלבד, וכאשר אין שום מוצא אחר. אבל יראי ה' המדקדקים במצוות ונזהרים בקלה כבחמורה, אל להם להשתמש בפתרון הנ"ל כל עוד יכולים הם להמנע מלהזדקק לו. וה' יאיר עינינו במאור תורתו. ויזרוק עלינו מים טהורים להטהר בזה. במהרה בימינו אמן.